

*Ванджурак Р. В.,**доктор філософії з права, докторант
Національної академії внутрішніх справ, адвокат*

ВОЛЬОВА СКЛАДОВА РОЗСУДУ СУБ'ЄКТІВ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

Анотація. У статті здійснено філософсько-правовий аналіз волі, як психологічної складової розсуду суб'єктів правозастосування й окреслено вольовий компонент дискреційної діяльності. Актуальність цього дослідження полягає в тому, що, розсуд, як одна із невід'ємних форм реалізації правових норм через дискреційні повноваження є чи не найбільш спірне поняття в сучасному процесуальному праві й досі провокує постійні дискусії в колах науковців та практиків. У той час воля, як психологічна складова розсуду, практично не фігурує в юридичних розвідках, а тому цьому дослідженню притаманна не тільки актуальність але й новизна. У пропонованій статті автор здійснив спробу заповнити згадану прогалину наукового доробку й поставив за мету дослідити вольову складову розсуду суб'єктів правозастосування при здійсненні дискреційних повноважень. На основі методу психологічного аналізу, комплексного використання структурно-функціонального аналізу, індуктивного узагальнення, порівняльного та критичного аналізу вдалося прийти до висновку, що розсуд суб'єктів правозастосування являє собою інтелектуально-вольовий вибір в межах законних альтернатив вирішення справи, на основі чого резюмовано, що ступінь значущості впливу фактора волі на прийняття процесуальних рішень є пропорційним широті діапазону таких меж. До того ж встановлено, що вольовий компонент дискреційної діяльності під час формулювання та ухвалення процесуальних рішень полягає, з одного боку, у чинниках волевиявлення суб'єктів правозастосування при здійсненні дискреційних повноважень, в той же час, з іншого боку – у врахуванні вольової мотивації дій фігурантів цієї справи, з огляду на яку мають вноситися відповідні корективи процесуального рішення у напрямку забезпечення його обґрунтованості та справедливості. В цьому доволі незначному за обсягом дослідженні, автору вдалося вивчити напрацювання за темою, дослідити новітні роботи в цій галузі й навіть вступити в полеміку з відомими науковцями сьогодення, і, врешті-решт, екстраполювати здобуті висновки на сучасні правові реалії. Дослідження має також і практичну значущість, бо дає змогу, як тим хто застосовує дискреційні повноваження, так і тим на кого вони направлені, краще усвідомити це поняття, зрозуміти його суть та психологічні властивості, а порушені в ньому питання здатні спровокувати ідеї для майбутніх досліджень такої форми правозастосовної діяльності як розсуд. Стаття може бути цікавою, як для практикуючих суб'єктів правозастосування, так і для дослідників розсудових процедур.

Ключові слова: воля, розсуд, дискреційні повноваження, суб'єкти правозастосування.

Постановка проблеми. Розсуд суб'єктів правозастосування, в основі якого безумовно лежать психологічні механізми здійснення вибору та прийняття рішень, хоч і залежить від когнітивних (інтелектуальних) здібностей та емоційних

факторів його мотивації, втім, не обмежується лише ними. Результат будь-якого вибору зазвичай контрастує як з умовами його раціональності, так і з почуттєвими схильностями особи, що його здійснює. До того ж, сам зміст поняття «здійснення» передбачає не лише розумове осягнення смислової доцільності певного задуму та його позитивне сприйняття на рівні емоцій, але й виявлення належної суб'єктивної волі для його реалізації, без якої він залишається не втіленим наміром або бажанням.

Інакше кажучи, без волі на здійснення тої чи іншої дії (прийняття рішення) глибокі знання чи емоційний стан навряд будуть достатніми для її реалізації. В той же час, доводиться констатувати, що воля, як предмет наукового пізнання, доволі не часто фігурує в наукових розвідках юридичного спрямування (здебільшого воля є предметом досліджень психологів і філософів). Якщо говорити про філософсько-правове дослідження волі, як психологічної складової розсуду суб'єктів правозастосування, то таких досліджень взагалі не віднайдено в осяжному науковому просторі.

Вочевидь, це становить значну прогалину в науковому доробку процесуального права, позаяк фактично залишається не дослідженим фактор, що має вплив на формування розсуду. Бажаючи заповнити вказану прогалину в наукових розвідках за темою, метою даного дослідження є дослідити вольову складову розсуду суб'єктів правозастосування при здійсненні дискреційних повноважень.

Стан вивчення. Як відзначається в сучасній психологічній літературі, проблема волі, маючи багатовікову історію вивчення у філософії та психології, зараз охоплює широкий спектр питань, пов'язаних зі свободою вибору та відповідальністю людини за свої вчинки, втіленням задуму та підпорядкуванням своїх бажань моральному закону, владою над своїми почуттями та сміливістю хотіти, самоуправлінням своєю поведінкою та ефективністю регуляторних дій [1, с. 77]. При цьому виділяються наступні три основні аспекти вольової мотивації у діях суб'єкта: 1) воля як бажання та визнання за собою права мати це бажання (свобода волі, свобода вибору); 2) воля як реалізація бажання (контроль над дією); 3) воля як оволодіння своїми бажаннями, утримання від спокуси (самоконтроль) [1, с. 80].

Зокрема, в рамках досліджень проблеми вольових аспектів прийняття рішень, пропонується вирізняти «мотивацію селекції» і «мотивацію реалізації», оскільки вибір (селекція) однієї з потенційних альтернатив дії ще не означає її неодмінної реалізації. Тож у процесі такого контролю фігурують два види мотивації: мотивація вибору та мотивація виконання. Якщо перша є чинником суб'єктивних переваг під час здійснення вибору, то друга забезпечує його прив'язку до мети та засобів її досягнення, в результаті чого він (вибір) набуває форми кон-

кретного наміру, на реалізацію якого спрямовується енергія вольового контролю [2].

Через багатомірність волі як психологічного явища, сфера її вивчення відзначається доволі широким спектром концептуальних підходів і, відповідно, розмаїттям інтерпретацій її сутнісного змісту. Як зазначає Н.М. Ковтун, – «різновекторність у тлумаченні феномена волі стала причиною того, що в історії світової філософської думки дослідження проблематики волі має складну і неоднозначну долю». Починаючи з періоду античності, поняття «воля» було одним з основних термінів, за допомогою яких пояснювалася цілеспрямована здатність людини виявляти власну активність у різних сферах буттєвості, самостійно визначати свою поведінку, здійснювати щоденний вибір у процесі взаємодії з природним і соціальним середовищем [3, с. 11].

Загалом же, резюмуючи ключові характеристики феномену волі, його можна визначити як психічну функцію, що полягає в здатності суб'єкта до свідомого управління як своїми діями, так і власною психікою в процесі прийняття рішень та досягнення поставлених цілей. При цьому воля може виступати як у ролі своєрідного «каталізатора», що спонукає до раціонально обґрунтованих та емоційно-підтримуваних дій, так і у якості стримувального фактору по відношенню до дій, які мотивуються на рівні емоцій, але не відповідають раціональним умовам їх своєчасності та доречності. Врешті-решт, воля здатна виявляти себе і як засіб керування самими емоціями та когнітивними ресурсами людини у ситуаціях, що характеризуються невизначеністю та альтернативністю їх вирішення.

Формування вольової регуляції пов'язано з включенням людини (в контексті заданої проблематики – суб'єкта правозастосування) в певний процес прийняття відповідальних рішень, ситуацій, що ставлять його перед необхідністю подолання у своїй діяльності суб'єктивних і об'єктивних труднощів, які обумовлюють розвиток потреби в самозміні й оволодінні способами мобілізації власних можливостей для досягнення намічених цілей. Вольова регуляція діяльності та поведінки людини, таким чином, являє собою особливу, вищу форму прояву загальної психічної регуляції. При цьому воля розглядається як свідомо активність особистості, що дозволяє їй управляти своєю поведінкою за допомогою системи відповідних дій і якостей особистості [4, с. 94].

Тож для дослідження цього аспекту розсуду було використано метод психологічного аналізу, що став базою синтетичного поєднання та комплексного використання наступних методів: структурно-функціонального аналізу (при дослідженні структури, видів та функцій вольових дій в процесі розсуду), індуктивного узагальнення (при виявленні ключових тенденцій та напрямків сучасних досліджень вольової регуляції), порівняльного та критичного аналізу (при оцінці основних концепцій феномену волі та його місця в системі чинників впливу на прийняття процесуальних рішень).

Виклад основного матеріалу. Сутнісний зміст волі людини виявляється там, де її дії не є жорстко визначеними, а тому потребують відповідного свідомого волевиявлення при виборі їхнього цільового спрямування. У випадку ж відсутності такого вибору поняття волі втрачає будь-який сенс, адже для реалізації волі потребується певний діапазон свободи (тобто альтернативності потенційних дій). Саме через цю обставину поняття «воля» та «свобода» є тісно пов'язаними за своїм

змістом (а у певних відношеннях вони виявляються навіть синонімічними).

В той час, як слушно зауважує колишній Голова Верховного суду Ізраїлю А.Барак, розсуд передбачає свободу вибору з кількох законних альтернатив. Тому, коли є лише один законний варіант, розсуду немає. У такій ситуації судді потрібно використати цей варіант, і він не має жодної свободи вибору. Ні про який розсуд також не може бути мови, коли вибір має здійснюватися між законним і незаконним актами. Суддя має обрати законний акт, і він не має права вибирати акт незаконний. Розсуд же, з іншого боку, передбачає відсутність обов'язку обирати одну певну можливість з кількох. Розсуд передбачає наявність кількох варіантів, з яких суддя має право вибрати один, до якого він найбільше воліє [5, с. 14–15].

Ведучи мову про вольовий компонент дискреційної діяльності під час формулювання та ухвалення процесуальних рішень, слід мати на увазі, що цей аспект розсуду полягає, з одного боку, у чинниках волевиявлення суб'єктів правозастосування при здійсненні дискреційних повноважень, а з іншого – у врахуванні вольової мотивації дій фігурантів конкретної справи, з огляду на яку мають вноситися відповідні корективи постановлених рішень задля забезпечення його обґрунтованості та справедливості.

Так, аналізуючи сутність розсуду в кримінальному процесі, О.О.Торбас стверджує, що можна сформулювати визначення, відповідно до якого розсуд визначається як повноваження, яке полягає в прийнятті за допомогою інтелектуально-вольового механізму одного обов'язкового для виконання юридично значущого законного рішення з декількох запропонованих кримінальним процесуальним законодавством альтернатив відповідно до обставин конкретного кримінального провадження з урахуванням засад кримінального провадження, професійного досвіду суб'єкта правозастосування, судової та слідчої практики, моральних й етичних характеристик вказаного суб'єкта задля найкращого забезпечення приватних і публічних інтересів у кримінальному провадженні [6, 2020, с. 67].

Тому й не дивно, що суб'єктивна сторона злочину, яка характеризується виною, мотивом і метою його вчинення, передбачає з'ясування вольових аспектів протиправного діяння (суб'єктивна сторона кримінального правопорушення, поряд з об'єктом, суб'єктом та об'єктивною стороною, є обов'язковим та самостійним елементом будь-якого складу кримінального правопорушення). В науці кримінального права під суб'єктивною стороною кримінального правопорушення розуміється його внутрішня сторона, тобто психічна діяльність особи, що відображає ставлення її свідомості і волі до суспільно небезпечного діяння, яке вона вчиняє, і до його наслідків [7, с. 166].

Вже навіть зміст самої вини, як головної ознаки суб'єктивної сторони будь-якого кримінального правопорушення (що відповідно до ст. 23 Кримінального кодексу України [8] визначається як психічне ставлення особи до вчиненої дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності), складають такі її компоненти, як інтелектуальний (до якого відноситься усвідомлення та передбачення) [9, с. 65] та вольовий (умисел та вмотивованість). Відповідно, комбінаційні різновиди інтелектуальних та вольових елементів вини зумовлюють різні її модифікації.

Відтак, якщо розсуд являє собою інтелектуально-вольовий вибір в межах законних альтернатив вирішення справи, то сту-

піль значущості впливу фактору волі на прийняття процесуальних рішень є пропорційним широті діапазону таких меж, бо ж – із збільшенням кількості прийнятних з точки зору чинного законодавства варіантів цих рішень зростає міра свободи волевиявлення в процесі їх ухвалення.

Відзначена обставина викликає доволі неоднозначну реакцію як у наукових колах, так і серед юристів-практиків, оскільки з нею пов'язані суттєві ризики надмірної суб'єктивізації розсуду та його переростання на процесуальне свавілля [10, с. 369]. З одного боку, нормативне визначення міри свободи вибору під час реалізації дискреційних повноважень є тим елементом, який є гарантією незалежного та демократичного правосуддя шляхом надання йому певної процесуальної свободи. З іншого ж боку, встановлюючи такі обмеження, законодавець тим самим попереджає процесуальне свавілля. Враховуючи те, що розсуд суб'єктів правозастосування – це повноваження, що надаються особі з дискреційними повноваженнями на вибір поведінки під час прийняття процесуального рішення щодо конкретної справи, то міра такого розсуду виступатиме як обмеження такого повноваження. Зрештою, побудова диспозиції і санкції у кримінальному праві тісно пов'язані з межами розсуду суб'єкта правозастосування, адже саме вони встановлюють ту міру свободи, в якій ці суб'єкти (в даному випадку судді) уповноважені обирати варіанти здійснення правосуддя. Визначеність самої диспозиції повинна впливати і на санкцію: чим вужча за визначеністю норма, встановлена в диспозиції, тим менший обсяг свободи розсуду повинен надаватися суду в санкції статті [11, с. 139].

На думку В.В.Вапнярчука, природа меж дискреції суду має подвійний характер. По-перше, вони об'єктивовані приписами нормативно-правових актів та правовими положеннями судової практики. По-друге, – вони обумовлюються суб'єктивними особистісними особливостями судді, який застосовує розсуд, оскільки на прийняття суддею будь-якого висновку щодо обставин справи завжди впливає його світогляд, рівень підготовки, життєвий та професійний досвід тощо. Допоки суддями є люди, резюмує науковець, – межі судового розсуду будуть носити як правовий, так і позаправовий характер (психологічний, соціально-економічний, політичний, морально-ціннісний) [12, с. 2].

Таким чином, при реалізації дискреційних повноважень у зазначених межах можна констатувати наступну діалектичну взаємозалежність вольового компоненту розсуду з інтелектуальним та емоційним. З одного боку, узгоджені з критеріями раціональної прийнятності та емоційно підтримувані варіанти судових рішень не можуть бути ухваленими без відповідного волевиявлення суб'єктів таких повноважень, тоді як з іншого, – сама спрямованість дискреційно-вольових імпульсів у бік тієї чи іншої альтернативи визначається знаннями, досвідом та почуттями тих, хто ці рішення приймає.

Прикладом цьому можуть слугувати справи про позбавлення батьківських прав, предмет розгляду яких напряму пов'язаний із втручанням у право на повагу до сімейного життя, гарантоване ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [13], де суд має дослідити пропорційність та обґрунтованість такого втручання. Водночас, саме втручання в приватне сімейне життя здебільшого зумовлене наявністю позитивних обов'язків, які держава повинна виконати в інтересах дитини. Відповідно, закон не дає однозначного алгоритму

вирішення цього питання, залишаючи певний «простір свободи» для судової дискреції. При цьому, попри емоційне співчуття до відповідача та законність його претензій на збереження його батьківських прав, суд може прийняти вольове рішення про позбавлення таких прав, з огляду на врахування інтересів дитини та усталену судову практику у вирішенні подібних справ. Тобто, вирішення справи про позбавлення батьківських прав – це не питання виниклого між батьками спору, а питання інтересів дитини. Тут важливе значення мають соціальні послуги держави, робота служби у справах дітей тощо [14].

Розглядаючи вольовий компонент розсуду у філософсько-правовій площині, слід зазначити, що в сучасній науці намітилися дві опозиційні парадигми його інтерпретації, які можна умовно назвати «волюнтаристською» та «детерміністською».

В основі першої лежать ідеї, систематично викладені А. Шопенгауером у праці «Світ як воля та уявлення» (1818), де феномен волі тлумачиться як вищий принцип та рушійна сила буття, і, відповідно, саме воля, а не розум людини є головною та визначальною складовою її психіки [15, с. 724]. Така позиція аргументується спрямованістю розуму на марні спроби осягнення «позалюдської» (об'єктивної) сутності речей, тоді як наші уявлення про них залежать виключно від нашої суб'єктивної волі.

В контексті феномена розсуду, ця позиція ґрунтується на його розумінні як своєрідної взаємодії законодавчої норми та волі суб'єкта правозастосування у ході прийняття процесуальних рішень. Перша є матеріалізованою у чинних нормах закону, а друга виявляється у тлумаченнях їхнього змісту та особливостях їх застосування суб'єктами правозастосування. Саме через такі суб'єктивно-вольові особливості одні й ті самі норми можуть по-різному інтерпретуватися та застосовуватися навіть у аналогічних випадках.

До того ж, як стверджував Г.Кельзен у полеміці з прибічниками натуралістичної теоретико-правової концепції, право має виключно «примусово-вольову природу» [16]. На його думку, навіть такі, здавалося б, цілком «природні» правові запити, як право на життя чи право на власність є «чистою фікцією», якщо державна влада не встановлює своєю волею відповідних санкцій за вбивство чи незаконне привласнення майна. Тож, з цієї точки зору, будь-яке правове рішення має виключно вольовий характер.

Разом з тим, суто волюнтаристські підходи до тлумачення змісту дискреційних повноважень наражаються на цілком обґрунтовану критику через їхню неспроможність забезпечити чітке розмежування розсуду та свавілля. Зокрема, відсутність чітких критеріїв для відмежування від добросовісної, приміром суддівської помилки, свавільних судових рішень або рішень, ухвалених унаслідок недбалості, зумовлює труднощі у притягненні суддів до відповідальності. З одного боку, це сприяє уникненню суддями відповідальності, тоді як з іншого – змушує багатьох суддів працювати під тиском перспективи можливого притягнення їх до відповідальності в майбутньому. Фактично, це відкриває шлях до можливості притягнення судді до відповідальності за будь-яке рішення, що може стати наслідком у найближчому майбутньому для повного знищення такого поняття, як «суддівський розсуд» [17, с. 118].

На противагу щойно описаному волюнтаристському підходові, адепти опозиційної – детерміністської парадигми, виходять з аксіом про те, що жодне явище не є безпричинним. При цьому будь-яка подія чи ситуація розглядається як «об'єктивно

передвизначена», оскільки поняття «випадковості» тут набуває суто суб'єктивістської інтерпретації. Випадковість – це те, причина чого нам не відома.

Хоч такі ідеї мають досить давню історію (у європейській інтелектуальній традиції вони беруть свій початок у філософських вченнях давньогрецьких мислителів мілетської школи, Демокріта, Емпедокла, Анаксагора та інших) [18], наразі їх активно використовують при вивченні біосоціальних та нейропсихологічних механізмів мотивації людської поведінки (у тому числі й протиправної).

Так, нещодавно була опублікована книга професора Стенфордського університету Роберта Сапольскі «Передвизначено: наука про життя без свободи волі» (2023), де аргументується теза про те, що свобода волі – це «зручний, але шкідливий міф», поширений у сучасному суспільстві, заснованому на лібертаристських цінностях, з метою культивування почуття персональної відповідальності у його громадян за будь-які їхні дії [19]. Його «шкода», на думку автора, полягає, здебільшого, у спонуканні до осуду та ненависті по відношенню до «інших», тобто тих, хто є різко відмінним від нас і не «вписується» у наші суто егоїстичні уявлення про належний образ людини. Як пише Р.Сапольскі, – «я не вірив у свободу волі з підліткового віку, і для мене моральним імперативом було дивитися на людей без осуду...» [19, с. 9], оскільки, на думку вченого, безглуздо звинувачувати когось у тому, що не залежить від його волі, будучи детермінованим численними нейробіологічними механізмами та життєвими обставинами.

Для аргументації своєї позиції Р.Сапольскі наводить наступний ілюстративний приклад. Він пропонує уявити церемонію вручення дипломів випускникам престижного університету, перед якими відкриваються усі двері до успішного та щасливого майбутнього. Але ж, чи можемо ми уявити, що за власною «свободою волі» таке саме майбутнє здатен забезпечити собі сміттяр, що прибирає територію після проходження цієї церемонії? Для відповіді на це запитання «навмання виберіть будь-кого з випускників. Залучіть трохи уявної магії, щоб цей сміттяр почав життя з генами випускника. Так само й для отримання ним лона, в якому було проведено дев'ять місяців, і довічних епігенетичних наслідків цього. Подумайте також про дитинство випускника, наповнене, скажімо, уроками фортепіано та сімейними іграми, замість, до прикладу, погроз лягти спати голодним, залишитися бездомним або бути депортованим через відсутність документів. Давайте також припустимо, що окрім того, що збирач сміття отримав усе минуле випускника, а випускник отримав би минуле збирача сміття. Обміняйте місцями всі фактори, над якими вони не мали контролю, і ви зміните свою думку щодо того, хто буде у випускній мантії, а хто тягатиме сміттєві баки. Ось що я маю на увазі під детермінізмом» [19, с. 16–17].

Свою детерміністську позицію Р.Сапольскі резюмує наступним чином: «Ви не можете визначити всі сенсорні стимули у вашому оточенні, ваш рівень гормонів сьогодні вранці, чи трапилося з вами щось травматичне в минулому, соціально-економічний статус ваших батьків, ваше внутрішньоутробне середовище, ваші гени, чи були ваші предки фермерами чи скотарями. Ми є нічим іншим, як сукупною біологічною та екологічною вдачею, над якою ми не мали контролю» [19, с. 4]. У цьому контексті твердження «нічого більше» полягає не лише в тому, що людині бракує свободи волі (а, отже, моральної та

юридичної відповідальності). Воно передбачає, що люди взагалі не є агентами (у сенсі активності), коли йдеться про прийняття справжніх рішень і використання надійних практичних міркувань. Швидше, речі просто трапляються з ними. З цієї точки зору, ми – не що інше, як купа клітин (нейронів), які безвідносно до нашої волі взаємодіють між собою. Тож ми активно не змінюємо свою моральну поведінку, хоча насправді вона змінюється, але не в результаті активного вольового вибору з нашого боку. Як каже Р. Сапольскі, – «ми не капітани своїх кораблів і, схоже, навіть не юнги» [19, с. 299].

З огляду на таку детермінованість людської поведінки, в рамках розглядуваної концепції відстоюється ідея відмови від поняття «відповідальність», на кшталт того, як виявивши свого часу причини таких хвороб, як епілепсія та шизофренія, ми припинили моральну та юридичну відповідальність людей із цими захворюваннями. Або ж, зрозумівши причинні механізми гомосексуальності, не лише скасували покарання за одностатеві стосунки, але й стали більш морально толерантними до них у повсякденному житті. Тож ця концепція базується на тому загальному її принципі, згідно з яким, мірою того, як ми зрозуміємо нейробіологічні та соціально-психологічні основи поведінки, ми, відповідно, зменшимо або усунемо моральну відповідальність за неї. Роблячи це, на думку прихильників цієї концепції, ми стаємо гуманнішими й уникаємо темних потягів до помсти та задоволення від спостереження за стражданнями інших. Зважаючи на це, висловлюються пропозиції відмовитися від будь-яких практик моральної відповідальності вже зараз, навіть якщо ми ще не маємо конкретних пояснень для всіх видів поведінки: «...ми можемо вилучити відповідальність з нашого погляду на аспекти поведінки. І це зробить світ кращим» [19, с. 340]. Відповідним чином, «нам потрібно прийняти абсурдність ненависті до будь-якої людини за все, що вона зробила, бо ця ненависть є навіть більш дивною ніж ненависть до неба за буревій, ненависть до землі за землетруси, ненависть до вірусу, тому що він добре проникає в клітини легенів» [19, с. 403]. Як наслідок, «відпадає» сама ідея осудності, а, тим більше, і будь-які питання щодо дискреційного визначення примусових санкцій за дії, мотивація яких у жодному разі не підконтрольна волі людини.

Проте, якщо, бодай, гіпотетично визнати логічну коректність таких аналогій та справедливості висновків, зроблених на їх підставі, то доведеться прийняти й тезу про належність пасивного й «толерантного» споглядання за подіями Голокосту чи війною росії в Україні тощо. Тож, в плані критичного аналізу цієї позиції, варто, на наш погляд, зробити низку наступних зауважень принципового характеру.

По-перше, відзначимо, що причинно-наслідкові зв'язки далеко не завжди є взаємно однозначними (часто одна й та сама причина у різних обставинах може викликати відмінні одне від одного наслідки, і навпаки – один і той самий наслідок може бути зумовлений різними причинами).

По-друге, аналогії із ставленням до природних катаклізмів та хвороб при дослідженні проблем свободи волі та відповідальності у діях людини навряд чи можна вважати доказовими вже хоча б тому, що розвиток свідомості як раз і спрямований на забезпечення певної міри «буттєвої автономії» людини від її первісної природної детермінованості.

У цьому відношенні варто згадати, що, на відміну від решти біологічних видів, представники виду *Homo sapiens* не народжу-

ються з готовими генетично наслідуваними якостями сутнісної приналежності до нього, вони мають самі створювати й формувати власну людську сутність в процесі свого онтогенезу, що є можливим виключно за умови такої здатності їхньої психіки, як свобода свідомої волі.

По-третє, той факт, що різні люди, вочевидь, мають різні можливості в плані реалізації свободи волі, слід розглядати не як привід для відмови від понять «осудності» та «відповідальності», а, навпаки, – як підстава для дискреційного визначення їх справедливої міри. Тобто суд в процесі розгляду справи та ухвалення рішення в ній повинен, реалізуючи свої дискреційні повноваження, з'ясувати, чи мав обвинувачений можливість (а якщо мав, то у якій мірі) у його вольовому виборі уникнути протиправних дій у конкретній ситуації, на підставі чого, у свою чергу, обґрунтувати призначене покарання.

Окрім того, визнаючи цілком очевидну залежність людської поведінки від сприятливості об'єктивних життєвих обставин, навряд чи можна погодитися з висновком про її незалежність від суб'єктивної волі. Справді, у багатьох відношеннях динаміка успішності в житті людини залежить не стільки від її волевиявлення, скільки від безвідносних до нього можливостей самореалізації. Однак те, у якій мірі людина використовує такі можливості, суттєво залежить від її свідомої вольової мотивації та активності.

Тож, у якості контраргументу наведеній вище ілюстрації Р. Сопольскі, де протиставляються шанси на успіх сміттяря та випускника університету, можна відзначити, що часто-густо рівень згаданої вольової мотивації є значно вищим у вихідців з малозабезпечених сімей, аніж у тих, хто змалку звик отримувати всі необхідні блага «в готовому вигляді», виявляючи інфантильну пасивність протягом подальшого «дорослого» життя. Тому й непоодинокими є випадки, коли люди, яким в житті далось щось з легкістю (без застосування власних зусиль) з такою ж легкістю втрачають чи свідомо відмовляються від того чи іншого блага, можливості (перспективи).

Як неважко переконалися із поданого вище стислого порівняльного аналізу волюнтаристської та детерміністської парадигм у підходах до тлумачення вольового компонента розсуду суб'єктів правозастосування, вони являють собою своєрідні «екстремальні» варіанти такого тлумачення. При цьому перша несе в собі загрозу апологетики процесуального свавілля в процесі прийняття дискреційних рішень (посилаючись на виключно вольову сутнісну природу права), а друга, навпаки, сприяє виправданню відмови від осуду та відповідальності за вчинення протиправних дій (аргументуючи це відсутністю свободи волі та детермінованістю поведінки людини незалежними від неї природними та соціальними чинниками).

У той же час, обидві ці позиції не витримують обґрунтованої критики через наявність відзначених вище невирішуваних логічних суперечностей у їхніх концептуальних контекстах. На наш погляд, головною причиною виникнення таких суперечностей є абсолютизація суб'єктивних (волюнтаризм) чи об'єктивних (детермінізм) факторів, що впливають як на спрямованість самої людської поведінки, так і на її оцінювання з точки зору права в процесі розсуду.

Нам видається, що для уникнення подібних абсолютизацій варто, перш за все, виходити з уже давно обґрунтованого у філософській науці принципу, згідно з яким усяка людська діяльність має суб'єкт-об'єктний характер. Йдеться про те,

що як сам її процес, так і будь-які її результати базуються на активній взаємодії людини зі світом, а тому не можуть бути редукованими до виключно однієї з цих сторін. Відповідно, усі людські уявлення про реальність є тими чи іншими формами суб'єктивної репрезентації певних її властивостей, що не залежать від свідомості та волі, а, отже, є об'єктивними. Це, звичайно ж, стосується і уявлень про поведінку самої людини, котра визначається певною кооперативною єдністю її об'єктивних та суб'єктивно-вольових факторів. Тож не випадково у складі злочину завжди виявляють об'єктивну та суб'єктивну його сторони, оскільки від їхньої специфіки та співвідношення залежить не лише його кваліфікація, але й санкційна реакція з боку уповноважених суб'єктів прийняття процесуальних рішень.

З огляду на відзначені обставини, однією з фундаментальних умов оптимізації нормативного та методологічного забезпечення розсуду суб'єктів правозастосування є зважування та узгодження його суб'єктивних та об'єктивних аспектів. Зокрема, коли йдеться про дискреційну діяльність суддів, то таке узгодження забезпечується насамперед обґрунтованістю нормативно встановлених меж, у яких суд може приймати рішення на свій власний розсуд, а також визначеністю обставин (як об'єктивних, так і суб'єктивного характеру), що здатні впливати на обтяження чи пом'якшення покарання.

Якщо ж мова йде про оцінку дій обвинуваченого, то в процесі судового розсуду належить ретельно зважувати залежні та незалежні від його свідомої волі обставини справи, з тим щоб винести обґрунтований та справедливий вирок. Адже ці дії також мають подвійну (суб'єктивно-об'єктивну) зумовленість, оскільки їх цільова мотивація формується та реалізується у безвідносних до неї фактичних обставинах, врахування яких уможливорює розуміння як самої їхньої мети, так і умов та способів її переслідування в процесі протиправної діяльності підсудної особи.

Відтак, воля суду, втілювана в ухваленому ним рішенні, як правило, являє собою, з одного боку, матеріалізовану в об'єктивному праві волю законодавця, з іншого ж – параметри здійснення цієї волі через посередництво правозастосування, як встановлену суб'єктивну мотивацію діянь, які є предметом судового розгляду, та об'єктивно-фактичні обставини їх вчинення. Отже, сутнісний зміст судового розсуду не коректно інтерпретувати шляхом його зведення або до суб'єктивно-вольових його аспектів (в дусі правового волюнтаризму), або до незалежних від людської волі (об'єктивних) чинників, що визначають людську поведінку, «знімаючи» тим самим будь-яку відповідальність з її суб'єкта.

Що стосується законодавчої волі, врахування якої є головною умовою законності судового рішення, то її позиціонування у правозастосовній сфері здійснюється не лише у відповідних нормах матеріального та процесуального права, але й у матеріалах та офіційних документах, що містять узагальнення судової практики та рекомендації щодо належного застосування закону. Скажімо, у кримінально-правовій сфері прикладами таких документів можуть слугувати постанови Верховного Суду, які відповідно до пунктів 1 і 2 частини першої статті 445 КПК України [20] є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності відповідну норму права, та для всіх судів загальної юрисдикції, які зобов'язані привести свою судову практику у відповідність із

судовим рішенням Верховного Суду. Щоправда, суд, в руслі здійснення своїх дискреційних повноважень, має право відступити від правової позиції, викладеної у висновках Верховного Суду, навівши для цього відповідні мотиви та аргументації (ч. 1 ст. 458 КПК України) [21, с. 15].

Кваліфікуючи дії обвинуваченого та обґрунтовуючи призначувані за його дії санкції, суд, як вже згадувалося вище, в процесі своїх дискреційно-аналітичних міркувань має враховувати також суб'єктивно-вольові аспекти цих дій, в залежності від яких можуть істотно «коливатись» не тільки кількісні характеристики ступеня тяжкості правопорушень, але й якісні ознаки останніх.

До прикладу, залежно від наявності чи відсутності вольового умислу при протиправному заподіянні смерті іншій людині, цей злочин кваліфікується за різними статтями кримінального законодавства та передбачає призначення різних карних санкцій. Так, згідно з ч. 1 ст. 115 КК України, умисне вбивство карається позбавленням волі на строк від 7 до 15 років, тоді як вбивство через необережність (а, отже, за відсутності свідомого вольового умислу) кваліфікується за ст. 119 КК України і карається обмеженням волі на строк від 4 до 5 років або позбавленням волі на той самий строк. Тобто, в даному випадку вид та розмір покарання дискреційно визначається на основі низки фактичних обставин, першорядною серед яких є оцінка вольової можливості суб'єкта вчинення злочину уникнути дій, що призвели до певних наслідків.

Хоча довести наявність свідомого вольового умислу у протиправних діях іноді буває доволі складно, та деякі об'єктивно-фактичні обставини можуть засвідчувати про дії, які неможливо вчинити мимовільно (скажімо, нанесення численних ударів у життєво важливі зони тіла жертви, колото-різаних ран, застосування тортур тощо). Якщо ж надані суду доказові матеріали не містять подібних підтверджувальних свідчень умисного характеру дій обвинуваченого, то справа може бути перекваліфікована зі ст. 115 на ст. 119 КК України.

Так, вироком Кіровського районного суду міста Кіровоград від 06 березня 2019 року в кримінальній справі № 404/7473/17 перекваліфіковано дії обвинуваченого в умисному вбивстві на вбивство, вчинене через необережність. Таке рішення було мотивоване даними судово-медичної експертизи, згідно з якими причиною смерті потерпілої стала дихальна недостатність, пов'язана із хронічними захворюваннями останньої, а не безпосередньо з нанесеними їй тілесними ушкодженнями (останні лише стали фактором загострення цієї недостатності). При цьому було призначено покарання у виді обмеження, а не позбавлення волі, з огляду на відсутність можливості передбачення обвинуваченим причинно-наслідкового зв'язку його дій (безумовно, протиправних) із згаданим загостренням, а, отже, безпідставність інкримінування йому не лише умисного вбивства, але й нехтування можливістю його свідомо-вольового уникнення. Підтвердженням відсутності суб'єктивного наміру заподіяння смерті став також факт спроби підсудного надання потерпілій першої допомоги та зафіксований виклик «швидкої» з його телефону [22].

Аналізуючи вольовий аспект розсуду в процесі підготовки та винесення судових рішень, варто відзначити, що суддівська воля при цьому стикається з суттєвими факторами її обмеження навіть в системі загального (прецедентного) права, де, здавалося б, така свобода є значно ширшою (через меншу частку її рег-

ламентатії кодифікованими матеріально-правовими нормами). Проте, як не парадоксально, численні процедурні правила, які існують й у цій системі, створюють подекуди навіть потужніші бар'єри у реалізації згаданої свободи, аніж усі кодекси континентального (кодифікованого) права.

За іронічною характеристикою наведеного феномену професором Університету Колорадо У. Піцци, сумним наслідком такого стану речей стає своєрідна «процесуальна наркоманія», коли за одержимою вимогою досконалості кримінального процесу, навіть його мета (йдеться про справедливість судочинства) нерідко залишається суддями поза належною увагою, оскільки суддя намагається дотриматись всіх умовностей конкретної процедури [23, с. 14].

У якості основного аргументу на користь посилення таких обмежень позиціонується прагнення протидії суддівському волюнтаризмові. У той же час, «жорстке» дотримання прецедентів та процедурних правил здатне зашкодити належному врахуванню специфіки обставин вирішуваної справи та ухваленню виваженого й справедливого рішення у ній.

До того ж, як зауважує канадський юрист Т. Вілбур, хоча судді можуть присуджувати широкий діапазон вироків, їхній розсуд насправді не є необмеженим. Вони ніколи не мали необмеженої свободи робити все, що у їхній власній волі. Історично склалося так, що загальне право, дія прецеденту та висновки апеляційних судів обмежують типи вироків, які можуть виносити судді, і визначають, який діапазон вироків можуть розглядати судді. Загальне право стосується попередніх судових рішень, у яких судді виносили рішення за подібних обставин. Крім загального права та можливості бути скасованими в апеляції, судді пов'язані законодавством [24].

Що ж стосується спрямування дискреційних повноважень суду при визначенні виду та розміру покарання в процесі розгляду кримінальних справ, то на думку фахівців, за результатами проведеного опитування, пріоритетними серед них визнано наступні три фактори, з якими має бути узгоджена виявлена у судовому рішенні воля: 1) шкода, заподіяна потерпілому (45%), 2) кількість злочинів, скоєних особою в минулому (41%), 3) сприяння реабілітації правопорушників (35%) [25].

Разом з цим, на наше переконання, головною умовою демократичного характеру будь-якого судочинства (безвідносно до його галузевої специфікації) є зорієнтованість дискреційної волі на максимізацію справедливого балансу приватних та публічних інтересів у процесуальних рішеннях, зокрема, прийнятих на власний розсуд.

Висновки. Розсуд суб'єктів правозастосування являє собою інтелектуально-вольовий вибір в межах законних альтернатив вирішення справи й ступінь значущості впливу фактора волі на прийняття процесуальних рішень є пропорційним широті діапазону таких меж, адже із збільшенням кількості прийнятих з точки зору чинного законодавства варіантів цих рішень зростає міра свободи волевиявлення в процесі їх ухвалення. Відтак, вольовий компонент дискреційної діяльності під час формулювання та ухвалення процесуальних рішень полягає, з одного боку, у чинниках волевиявлення суб'єктів правозастосування при здійсненні дискреційних повноважень в тій чи іншій справі, а з іншого – у врахуванні вольової мотивації дій фігурантів цієї справи, з огляду на яку мають вноситися відповідні корективи процесуального рішення у напрямку забезпечення його обґрунтованості та справедливості.

Література:

1. Шамлян К.М. Проблема волі в сучасній психології. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*. 2024. № 1. С. 76–83. DOI: <https://doi.org/10.32782/2311-8458/2024-1-11>.
2. Kuhl J., Beckmann J. Action control: From cognition to behavior. Berlin, Heidelberg: Springer. 2012. 288 p.
3. Ковтун Н.М. Воля як основа соціальної активності: теоретико-методологічний аналіз (монографія). Житомир: Вид-во Євенок О.О., 2014. 292 с. ISBN 978-617-7265-08-4.
4. Кирпенко Т.М. Сучасний стан та перспективи вивчення вольової регуляції особистості у психологічних дослідженнях. Актуальні проблеми психології. 2017. Т. 7, вип. 44. С. 92–101. URL: <http://appsychology.org.ua/data/jrn/v7/i44/10.pdf> (дата звернення: 19.07.2025).
5. Барак А. Суддівський розсуд. Київ: Вид-во «Центр учбової літератури», 2022. 320 с. ISBN 978-611-01-2635-9.
6. Торбас О.О. Сутність і суб'єкти суддівського розсуду в кримінальному процесі України. *Юридичний вісник*. 2020. №1. С. 65–69. DOI: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i1.1561>.
7. Борисов В.І., Тацій В.Я. та ін. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник. Харків : Право, 2015. 528 с.
8. Кримінальний кодекс України : Кодекс, Закон від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 20.07.2025).
9. Ванджурак Р. Інтелектуальна основа розсуду суб'єктів правозастосування (питання ролі когнітивних здібностей під час ухвалення дискреційних рішень). Філософські та методологічні проблеми права. 2025. № 1 (29). С. 56–66. DOI: 10.33270/02252901.7
10. Ванджурак Р. В. Координація онтологічних та деонтологічних аспектів розсуду суб'єктів правозастосування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2024. № 86 ч. 5. С. 365–374. DOI: 10.24144/2307-3322.2024.86.5.53
11. Малех І.Б. Особливості визначення суддівського розсуду у кримінальному процесі. *Юридична наука*. 2020. № 12 (114). С. 137–143. DOI: <https://doi.org/10.32844/2222-5374-2020-114-12.17>.
12. Вапнярчук В.В. Межі застосування судового розсуду в кримінальному провадженні. Теорія і практика правознавства. 2014. Вип. 1 (5). С. 1–12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipr_2014_1_28 (дата звернення: 22.07.2025).
13. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) Конвенція, Протокол від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 20.07.2025).
14. Пархоменко П. У справах про позбавлення батьківських прав суд повинен керуватися принципом забезпечення найкращих інтересів дитини, – суддя Верховного Суду. Судова практика. 20 серпня 2024 р. URL: <https://surl.li/cprt/bi> (дата звернення: 22.07.2025).
15. Філософський енциклопедичний словник. К.: Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди НАНУ, 2002. 751 с.
16. Kelsen H. The State and Natural Law. The Idea of Natural Law. *Ukrainian Law Review*. 2003. No. 7(12). P. 48–63.
17. Шевченко А.В. Суддівський розсуд і суддівське свавілля: межі дозволеного та відповідальність за їх порушення. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 3. С. 111–120. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verska/3_2018_Shevchenko.pdf (дата звернення: 22.07.2025).
18. Ванджурак Р. В. Вплив давньогрецької філософії права на сучасну українську юриспруденцію : монографія / наук. ред. М. В. Костицький. Київ : Вістка, 2023. 248 с. ISBN 978 -617-8189-03-7.
19. Sapolsky R. Determined: A science of life without free will. L.: Bodley Head, 2024. 528 p. ISBN 978-152-9920-06-2.
20. Кримінальний процесуальний кодекс України Закон від 13.04.2012 № 4651-VI, URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 20.07.2025).
21. Практика застосування Верховним Судом України положень Особливої П69 частини Кримінального кодексу України [уклад. О. П. Горох]; За заг. ред. А. А. Музики. – К.: «Центр учбової літератури», 2017. – 915 с. URL: <https://surl.li/xeqhzj> (дата звернення: 20.07.2025).
22. Вирок Кіровського районного суду м. Кіровограда від 06.03.2019 р., URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80318589> (дата звернення: 20.07.2025).
23. Pizzi W. Trials Without Truth: Why Our System of Criminal Trials Has Become an Expensive Failure and What We Need to Do to Rebuild It. N.Y.: New-York University Press, 2000. 257 p.
24. Wilbur T. How judicial discretion impacts sentencing in criminal cases. *Canadian Lawyer*. 25 June, 2021. URL: <https://www.canadianlawyermag.com/practice-areas/criminal/how-judicial-discretion-impacts-sentencing-in-criminal-cases/357595> (дата звернення: 22.07.2025).
25. Discretion in sentencing. Research at a Glance. March 2018. URL: <https://www.justice.gc.ca/eng/rp-pr/jr/rg-rc/2018/mar04.pdf> (дата звернення: 22.07.2025).

Vandzhurak R. The volitional component of the discretion of law enforcement entities

Summary. The article carries out a philosophical and legal analysis of will as a psychological component of the discretion of law enforcement subjects and outlines the volitional component of discretionary activity. The relevance of this study lies in the fact that discretion, as one of the integral forms of implementing legal norms through discretionary powers, is perhaps the most controversial concept in modern procedural law and still provokes constant discussions among scholars and practitioners. At the same time, will, as a psychological component of judgment, practically does not appear in legal research, and therefore this research is not only relevant but also novel. In the proposed article, the author attempted to fill the aforementioned gap in scientific work and set the goal of investigating the volitional component of the discretion of law enforcement entities when exercising discretionary powers. Based on the method of psychological analysis, the comprehensive use of structural-functional analysis, inductive generalization, comparative and critical analysis, it was possible to come to the conclusion that, that the discretion of law enforcement entities is an intellectual and volitional choice within the limits of legitimate alternatives for resolving the case, based on which it is summarized that the degree of significance of the influence of the will factor on procedural decision-making is proportional to the width of the range of such limits. In addition, it has been established that the volitional component of discretionary activity during the formulation and adoption of procedural decisions consists, on the one hand, in the factors of the expression of will of law enforcement entities when exercising discretionary powers, at the same time, on the other hand – in taking into account the volitional motivation of the actions of the parties to this case, taking into account which appropriate adjustments should be made to the procedural decision in order to ensure its validity and fairness. In this rather small work, the author managed to analyze the existing work on the topic, outline the latest research in this field, and even engage in a debate with prominent contemporary scholars, and,

ultimately, extrapolate the conclusions reached to modern law enforcement. The study also has practical significance, as it allows both those who exercise discretionary powers and those to whom they are directed to better understand this concept, understand its essence and psychological properties, and the issues raised in it provoke an impetus for further

research into such a form of law enforcement activity as discretion. The article may be interesting both for practicing law enforcement officers and for researchers of discretionary procedures.

Key words: will, discretion, discretionary powers, law enforcement entities.

Дата надходження статті: 20.07.2025

Дата прийняття статті: 29.07.2025

Опубліковано: 30.09.2025